

A kutatás rövid összefoglalása

Magyarország számára a Balkán különös fontossággal bír. Történelmünk számos ponton érintkezett, összefonódott, konfrontálódott a balkáni térséggel, az ott élő népekkel, ezért úgy is fogalmazhatunk, hogy a Balkán múltunk egy szelete, a magyarság történelmének egyik színtere. Hazánk geopolitikai helyzetéből adódóan, ahogy a múltban, úgy a jelenben is egyfajta híd szerepet tölthet be a térség és Nyugat-Európa között. Az Európai Unió déli határvidékén történelmi tapasztalatai és meglévő társadalmi, gazdasági, politikai kapcsolatai révén hazánkra jelentős feladat hárul a balkáni országok uniós felzárkóztatásában és integrációjában.

A fenti alapvetésből kiindulva kutatásunk fő célja ennek a rendkívül összetett térségnek a társadalmi-gazdasági, kulturális sajátosságait feltérképezni, különös tekintettel a népesség etnikai és vallási meghatározottságaira, ezen túl vizsgálni Magyarország és a balkáni térség interregionális kapcsolatrendszerét. A tervezett célokat a kutatásban résztvevők körének szűkülése miatt - két résztvevő nyugdíjazás (Golobics Pál), és más irányú elfoglaltság (Dövényi Zoltán) miatt nem tudott részt venni a kutatási programban - elsősorban a Balkán (empirikus vizsgálati szinten csak a Nyugat-Balkán) társadalomföldrajzi elemzésére szűkítettük le, amelyen belül jelentős hangsúlyt kapott az etnikai-, vallásföldrajzi, a politikai földrajzi, a településföldrajzi, illetve a kulturális-, és oktatásföldrajzi vizsgálat. Segítette a projekt megvalósítását a boszniai kérdőíves felmérésbe bekapcsolódó PhD hallgató, valamint a kulturális földrajz vizsgálatokat elvégző művészettörténész hallgató tevékenysége is.

A fentiek alapján 2006 és 2009 között az alábbi témákban folytatunk kutatásokat:

I. A térség definiálása, lehatárolása, a magyarországi Balkán-kép felmérése

II. Balkáni etnikumok (kisebbségben lévő etnikumok) és oktatási helyzetük, a kisebbségi oktatás jellemzői

III. Kérdőíves vizsgálat a boszniai társadalom egy kisebb szegmensében a háború utáni etnikai együttélés jellemzőire fókuszálva

IV. A nyugat-balkáni városhálózat mint az interregionális kapcsolatrendszer alapja, átalakulása

V. Magyarország és a Balkán egyes országainak kapcsolati jellemzői napjainkban

VI. A Balkán-félsziget kulturális földrajzi aspektusai az építészeti emlékek tükrében

A fenti kutatás legfontosabb eredményei az alábbiakban érhetőek tetten:

A témavezető *M. Császár Zsuzsa* 24 megjelent és 6 megjelenésre váró tanulmányában (magyar és külföldi folyóiratok, tanulmánykötetek), az OTKA kutatás elsősorban a II., de részben az I és a III. témái során végzett vizsgálatok eredményeit tartalmazó, megjelenésre váró, (*M. Császár Zs. 2010: Kisebbség – oktatás - politika a Balkánon. Kontraszt Kiadó Pécs*) tanulmánykötetben, valamint az V. téma feldolgozása két nagyobb terjedelmű tanulmányban. *Reményi Péter* 20 megjelent tanulmányában (ugyancsak magyar és külföldi folyóiratokban, tanulmánykötetekben) és sikeresen megvédett - *A nyugat-balkáni városhálózat mint az interregionális kapcsolatrendszer alapja, átalakulása* - PhD értekezésében. *Kolotáczi Andrea* magyar illetve külföldi folyóiratokban és tanulmánykötetekben részben a témavezetővel közösen írt 5 megjelent és egy megjelenésre váró publikációiban.

Mészáros Flóra a Balkán Füzetek különszámában *A Balkán építészetének legjelentősebb emlékei* címmel megjelenő kb. 100 oldalas kötetében (amely mint tananyag a Balkán képzésben résztvevő hallgatók tanulmányait segíti).

A kutatás előzményei és menete

A PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja 2000 óta végez kutatásokat a térségre vonatkozóan. Közülük is az egyik legjelentősebb a ROP 3.3.1 – 2005 – 02 0008/33 (2005) program – A kutatás a leghatékonyabb tanulás – hallgatói kutatások a Dél-Dunántúli Régió belső problematikájáról és külső kapcsolatrendszeréről, amelynek vizsgálatai OTKA kutatásunk részbeni alapjául is szolgált.

Első lépésben a hazai és nemzetközi szakirodalom áttekintését, feldolgozását végeztük el. Hazai és külföldi (balkáni országok és nyugat-európai) országok könyvtárainak, a térséggel foglalkozó kutatóintézeteinek anyagát tekintettük át. Megpróbáltuk lehatárolni a térséget, elemezni az arról kialakult magyarországi képet. Az elemzéseket helyszíni terepbejárásokkal, interjúkkal, gyűjtött források, tapasztalatok segítségével végeztük el. A terepbejárást, a térség feltérképezését a kutatás során több lépésben is alkalmaztuk.

Második lépésben döntően az empirikus vizsgálatokra helyeztük a hangsúlyt, a hazai és a külföldi kérdőívesítésre, az interjúkra. Az első eredményeket már kutatás kezdetétől fogva publikáltuk először a KMBTK által kiadott Balkán Füzetekben, illetve saját szervezésű és más hazai konferenciákon.

Harmadik lépésben az empirikus vizsgálatok feldolgozása, a terepbejárások során szerzett tapasztalatok (újabb terepi ismeretekkel kiegészítve) illetve a statisztikai adatok és a források, dokumentumok elemzése során levont következtetéseinket adtuk közre hazai és nemzetközi fórumokon, publikáltuk s hazai folyóiratokban és nemzetközi tanulmánykötetekben.

Negyedik lépésben vette kezdetét az eredmények összegzése, a már fentebb leírt módon (PhD disszertáció, és a két könyv elkészítése majd ez év tavaszán ártható kiadása).

A kutatás módszerei

A kutatási program során primer és szekunder eszközöket, forrásokat is igénybe vettünk. Nagy mennyiségű szakirodalmat és statisztikai információt dolgoztunk fel, felmérések másodelemzését végeztük el. A hivatalos statisztikai adatokat kartografikusan ábrázoltuk.

Ezen túl interjúk sorát készítettük és terepbejárásokon gyűjtöttünk tapasztalatokat. Korábbi, a KMBTK tagjaival végzett kutatásaink igazolták, hogy a térség megismerésének egyik legfontosabb módszere a terep feltérképezése, bejárása. Az interjúk a balkáni országok nagykövetségeinek vezetőivel, tisztviselőivel, a gazdasági és a kulturális diplomácia képviselőivel nemcsak a magyar-balkáni kapcsolatokban való elmélyülést és a téma feldolgozását szolgálták, hanem az adott ország bel-, és külpolitikai viszonyainak megértését, különös tekintettel az etnikai kérdésekre.

Két vizsgálatot végeztünk a magyar középiskolások Balkán képének megrajzolásához: Egyikben a magyar történelem és földrajztankönyvek által közvetített Balkán-képet elemeztük, a másikban ezt kiegészítettük egy középiskolások körében elvégzett kérdőíves felméréssel, amelyben a diákoknak a Balkánhoz való viszonyulását mértük.

A kutatás során elvégzett másik kérdőíves vizsgálatunkban Bosznia-Hercegovinában az egyetemi hallgatóknak a helyi etnikumok együttéléséről alkotott véleményét kívántuk feltérképezni (a módszer alkalmazása a háború utáni BiH-ben – az ottani viszonyok

ismeretében- úgy véljük nagy bátorságnak tekinthető, hozzájárulhat a térség valódi, „testközele” megismeréséhez).

Az alkalmazott módszerek között említést kell tenni az etnikai diverzitási index változásának vizsgálatáról is, amely az etnikai homogenizáció ábrázolásának és elemzésének objektív eszközeként funkcionálhat.

A kutatás legfontosabb eredményei

I. A térség definiálása, lehatárolása, a magyarországi Balkán-kép felmérése

Napjainkra a Balkán fogalmának alakulása, területi lehatárolásának ügye újra a figyelem középpontjába került. A kérdés állandó fókuszban tartásában közrejátszik a Balkán szó negatív tartalommal telítődése, és a balkanizálódás, mint pejoratív jelző köztudatba kerülése is. A vizsgálatunk tárgyát képező Balkán térség lehatárolásával és meghatározásával kapcsolatban azonban hiányzik a tudományos konszenzus, illetve a helyi országok körében sem jött létre egységes térközösség-vállalás.

A Balkán-félsziget északi lehatárolása már a 19. század elejétől kezdve tudományos és természetesen politikai vita tárgyává vált. Itt ugyanis történelmi, kulturális és politikai szempontok is előtérbe kerültek a természetes határokkal szemben. (A térség nyugati, déli és keleti határai kevésbé problematikusak, mivel azokat a tengerek jól kijelölik). Napjainkban a Balkán fogalmát Délkelet-Európával azonosítják, vagy annál szűkebben értelmezik. A tágabb értelmezés szerint a Balkánhoz soroljuk a jugoszláv utódállamokat, valamint Albániát, Romániát, Bulgáriát, Görögországot, Törökország európai részét és bizonyos esetekben Ciprust is, míg szűkebb értelemben a jugoszláv utódállamokat (Szlovénia nélkül), és a fenti országokat Ciprus kivételével. Új keletű térkategória, a Nyugat-Balkán, a valamikori Jugoszlávia utódállamai, valamint Albánia tartoznak ehhez a politikai földrajzi régióhoz. Vizsgálatainkban áttekintettük a Balkán határaitól és fogalmáról a hazai és nemzetközi szakirodalomban megjelent nézeteket, elképzeléseket - többek között (Mazower, M. 2004. Prévélakis G, 2007., Todorova, 1997., Garde 2007., Illés I. 2002., Pándi I. 1995., Kocsis K. 2005., Hajdú Z. 2003., Niederhauser 2001., Pap N. 2007., stb.) munkáit.

Egy térségről való gondolkodás meghatározza az ahhoz való viszonyulást. Ebben a kontextusban válik fontossá az a kérdés, hogy a magyar közoktatásból kilépő, érettségi előtt álló diákok milyen Balkán-kép birtokában vannak, milyen a térséggel kapcsolatos magatartásuk. A magyar társadalom körében élő, Balkánra vonatkozó képzetek főként az oktatás során szerzett ismereteken és a média által közvetített információkon alapulnak. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy vajon a magyar közoktatás mekkora figyelmet szentel e multietnikus, multikulturális régióknak, felismeri-e a balkáni-magyar kapcsolatok fontosságát, illetve az összefüggések felvázolásán túl vállalkozik-e egy komplex kép megrajzolására?

A braunschweigi Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvkutató Intézet felkérésére F. Dárdai Ágnessel közösen végeztünk elemzést a magyar történelem és földrajztankönyvek által közvetített Balkán-képről. Kutatásunkban elsősorban arra kerestünk választ, hogy vannak-e a tankönyvekben olyan előítéletek, sztereotípiák, amelyek a múlt történéseiből, vagy esetleg a jelen konfliktusaiból fakadnak? Ösztönzik-e a tankönyvekben szereplő szövegek, képek, térképek a tanulókat arra, hogy megértsék az itt élő népek életét, vallási-társadalmi szokásait, van-e utalás arra, hogy a múltunk sok ponton közös volt, és hogy a jelenünk és jövőnk is egyre több kapcsolódási ponton érintkezik?

Az oktatási folyamatban az ismeretszerzés forrásai között a tankönyvek mellett kiemelt szerepet kap a tanár, az oktató, aki személyiségével, tudásával tovább árnyalhatja és kiegészítheti a tananyag tartalmát. Az egyéb információhordozók, mint a szakkönyvek, filmek,

híradások és sajtótermékek, vagyis közvetve a média szerepe sem elhanyagolható. Ezért tartottunk indokoltnak egy további vizsgálatot is a magyar középiskolások Balkán képének megrajzolásához. Arra kerestünk választ, hogy a tankönyvekben levő ismeretek hogyan formálódnak a tanórai feldolgozás során, csökkennek-e az előítéletek, sztereotípiák? Hogyan befolyásolják, alakítják az információhordozók a tanultakat? A diákok a többfajta eszköztárból összeálló „Balkán tudás” birtokában hogyan viszonyulnak a térséghez? A vizsgálat során egy kérdőíves felmérés készült olyan, a pécsi középiskolák intézményekben tanuló 18 év körüli, tanulmányaik befejezése előtt álló fiatalokkal, akik a Balkánra vonatkozó legfontosabb ismereteiket történelem és földrajz tantárgyakból már megszerezték. A felmérés résztvevőinek kiválasztásánál arra törekedtünk, hogy a mintába kerülők a város középiskolái oktatási rendszerét reprezentálják, így 3 gimnázium és 3 szakközépiskola egy-egy osztályát (összesen 180 érettségizőt) vontuk be a vizsgálatba. A felvett kérdőív két részből állt. Az egyik feladat a Balkánnal kapcsolatos asszociációs gondolkodást mérte a rendelkezésre álló 5 perc alatt, míg a másik feladat egy 15 elemből álló kérdéssor kitöltése volt.

A tankönyvelemzés és az empirikus kutatás alapján úgy véljük, a magyar oktatási rendszer által közvetített Balkán-kép töredezett, nem koherens. Mind a történelem mind a földrajz tantárgyakban szétszórtnak, kevésbé tematikusan, sokféle ismeretet közvetítve jelenik meg. A különböző tanórákon elsajátítható tudásanyag nem épül egymásra, így elvész az összhang és nem jön létre szinergia, azaz a tanulmányok során nem áll össze egy komplex – természeti, társadalmi, gazdasági, politikai, vallási és kulturális szempontokat ötvöző – Balkán-kép. Míg a tankönyvekben a térséghez való viszonyulás semleges, a diákok hozzáállása inkább ambivalens. Egyszerre jellemzi őket (kellő távolságtartással) az elfogadás és a negatív attitűd.

A magyar társadalom Balkán-képét tehát a közoktatási rendszer alapozza meg, ez a kép a későbbiekben csak leegyszerűsödhet, jobb esetben árnyalódhat, de véleményünk szerint az egyének többségében gyökeresen nem változik. A diákok fentiekben elemzett Balkán-képe közvetve arra is választ ad, hogy a magyar társadalom hova helyezi el önmagát az európai nemzetek sorában.

II. Balkáni etnikumok (kisebbségben lévő etnikumok) és oktatási helyzetük, a kisebbségi oktatás jellemzői

A Balkánon az államiság és az etnicitás mélyen összekapcsolódik, gyökerei a nemzeti újjászületés korába, a XIX. századba nyúlnak vissza. A térségben, a közelmúltban lezajlott balkáni háborúk, konfliktusok, nemzetiségi és vallási ellentétek állandósulása miatt az etnikai helyzet kiegyensúlyozatlannak, problémákkal terheltnek tűnik. Ebből fakadóan a kisebbségi kérdés kitüntetett figyelemmel bír. Különösen érzékeny terület a kisebbségek oktatása. Nem véletlen, hogy a jugoszláv utódállamokban az etnicitással kapcsolatos problémákat oktatáspolitikai szinten kiemelten próbálják kezelni. Kérdés, hogy a törvényi lehetőségek és a kisebbségi oktatási gyakorlat mennyiben járulnak hozzá az etnikai feszültségek enyhítéséhez, problémák kezeléséhez.

A térség legutolsó 2001 körüli cenzusainak adatai szerint a korábbiakhoz képest jelentős elmozdulás történt a nagy, meghatározó nemzetek (román, szerb, albán) és a térségben élő kisebbségek arányaiban. Míg az előbbieket esetében növekedés mutatható ki, a kisebbségek tekintetében jelentős arányú csökkenés. Ez a kisebbséget érintő etnikai homogenizáció irányába mutató változás az utóbbi évtizedekben, különösen a posztjugoszláv térségben zajló háborúk következtében végbement etnikai tisztogatásokkal, illetve a nagyfokú migrációval függ össze. Ezen kisebbségek jelentős része - magyarok, albánok, törökök, bosnyákok stb.- viszonylag koncentráltan, egy területi tömbben, nagyobb arányban él a többségi államalkotó nemzet mellett. A számukra biztosítandó jogokat – nyelvhasználat,

kisebbségi oktatáshoz való jog stb. a gyakorlatban kevés térségbeli országban sikerül betartani.

A téma részletesebb vizsgálatához érdemes szemügyre venni a kisebbségi oktatási jogokra vonatkozó nemzetközi elvárásokat. Különösen figyelemre méltó az EBESZ nemzeti kisebbségek oktatási jogaira vonatkozó Hágai Ajánlása, amely az általános kisebbségvédelemtől független oktatási megközelítésével Európa legszínvonalasabban kidolgozott, kisebbségek oktatására vonatkozó joganyagát jelenti. A dokumentum az etnikai kisebbségek jogai közé sorolja pl. a saját oktatási intézmény létrehozását, amelynek támogatására, működésére a többségi állam nem köteles anyagi feltételeket biztosítani. „A kisebbségi nyelvet iskolai tantárgyként, a tanterv szerves részeként kell oktatni. A hivatalos államnyelvet ugyancsak iskolai tantárgyként kell tanítani, ezt leginkább olyan kétnyelvű tanárookra kell bízni, akik jól ismerik a gyermekek kulturális és nyelvi háttérét” (Részlet a Hágai Ajánlásból, 1996). Figyelemre méltó, hogy az Ajánlás az államnyelv elsajátítását is megköveteli a kisebbségi oktatásban. Szól a kisebbségi felsőoktatásról is, amely akkor alakítható, ha a nemzeti kisebbség az erre vonatkozó igényét kinyilvánította, és létszámuk ezt indokolja. Az ily módon létrejött felsőoktatási intézmény működhet a már létező oktatási intézményrendszeren belül, vagy attól függetlenül a kisebbségek létrehozhatják. A Hágai Ajánlás az első verziót preferálja, de ha önállóan jön létre a saját felsőoktatási intézmény, azt az államnak el kell ismernie. Szükséges azt is biztosítani, hogy ne csak a tanárképzésre korlátozódjon működése.

Délkelet-Európában a kisebbségek helyzete széles skálán mozog: az egyik véglet a Nyugat Macedóniában élő albán kisebbség, akik az oktatás mindegyik szintjén lehetőséget kapnak az anyanyelvükön való tanulásra, például két egyetem közül is választhatnak, ha az anyanyelvükön akarnak tanulni. A másik véglet a roma kisebbség helyzete például Bulgáriában, ahol 20,6% az arányuk az általános iskolai oktatásba való bekerüléskor, és mindössze 1,7% a tizedik osztályban, vagyis a roma tanulók képzésből való kimaradása, lemorzsolódása igen magas, az adatok szerint nemcsak Bulgáriában, hanem szint mindegyik balkáni országban.

Vizsgálataink kimutatták, hogy nemcsak az országok között vannak különbségek a kisebbségek oktatási esélyeit tekintve, hanem ugyanazon országon belül is komoly eltérések tapasztalhatók a kisebbségek között az oktatásban való részvételre.

Jelentős különbség van azon kisebbségek között, akik esetében a kisebbségi jogok védelme történelmileg hosszú időre megy vissza és azok között, akik vagy épp csak most vívták ki jogukat, vagy pedig nem volt megfelelő magasabb rangú állami elv a közösség jogainak védelmére. Például a szocialista Jugoszláviában a kisebbségi nemzetiségek (pl. magyarok, olaszok) jelentős autonómiát és kisebbségi jogokat élvezhettek az oktatás terén.

Napjainkra minden dél-kelet európai ország elkötelezte magát a kulcsfontosságú nemzetközi egyezményeknek és jogi háttérrel is biztosított ahhoz, hogy létrejöhessen kisebbségi nyelven folyó oktatás és leküzdjék a kisebbségek negatív megkülönböztetését. Ez jelentős előrelépés az 1990-es évekhez képest. Ugyanakkor, ahogy ezt az egyes országok vizsgálata jelzi, óriási különbség van a jogi keretek és a kisebbségek által megtapasztalt valóság között. Előfordul, hogy a törvényeket nem tartják be teljesen a politikai akarat hiánya miatt, de az is, hogy időnként a törvényi keretek túl homályosak és joghézagokat tartalmaznak, ez lehetőséget ad arra, hogy a nemzeti döntéshozók a minimalista értelmezést válasszák. A problémák közé sorolható az a tény is, hogy bár a tankönyvek és tantervek elvileg nem szítanak gyűlöletet, de ettől még a kisebbségeket gyakran mellőzik, vagy semmibe veszik és az etnocentrikus világnézet még mindig túl gyakori. Sok országban az egyik dilemma az, hogy milyen tankönyveket válasszanak a kisebbségi tanulók számára. Míg a múltban megtiltották, hogy az anyaországból importáljanak könyveket, ez mostanra már engedélyezett és bevett gyakorlattá vált, például Szerbiában. Sajnos ezek a tankönyvek nem tükrözik a kisebbségek speciális

szükségeit, mivel ritkán tesznek említést az adott kisebbségről és arról az országról, amelyben a kisebbségek élnek (jelen esetben Szerbiáról). Ennek következtében a többség és a kisebbségek egymásra való utalások nélkül tanulnak. A nem importált, hanem a helyi tankönyvek- legtöbbször tükörfordításai a többségi nemzet tankönyveinek- viszont arról az országról szólnak keveset, amelyben az anyanemzete él. Valószínűleg az egyik legkomolyabb kihívás a roma gyerekek szegregációja és az iskolából való kimaradása, lemorzsolódása. Mindegyik dél-kelet európai országban a roma gyerekek lemorzsolódása szignifikánsan magasabb, mint a többségi és más kisebbségi gyerekéké. Ugyanígy még mindig bevett gyakorlat, hogy a roma gyerekek „speciális” osztályokban tanulnak, a többségi gyerekektől elkülönítve.

III. Kérdőíves vizsgálat a boszniai társadalom egy kisebb szegmensében a háború utáni etnikai együttélés jellemzőire fókuszálva

2007 végén kérdőíves vizsgálatot végeztünk a Tuzlai Tudományegyetemen, melynek során az egyetemi hallgatóknak a helyi etnikumok együttéléséről alkotott véleményét kívántuk feltérképezni. Lekérdezésünk egy tágabb analízis részét képezi, melynek célja feltárni az 1992-1995-ös háború befolyását Tuzla kanton (TK) társadalmi-etnikai viszonyaira.

Az adatközlők kiválasztása során igyekeztünk egy olyan csoportot találni (*mintavétel*), melyben mindhárom, a kantonban számbeli többséget képező etnikum (bosnyák, horvát, szerb) képviselve van. Választásunk a tuzlai egyetemistákra esett, akik leendő véleményformáló értelmiségiként később a régió politikai, gazdasági, kulturális életének meghatározó személyiségeivé és alakítóivá válhatnak, ezért nem mindegy, hogy hogyan gondolkodnak a bosznia-hercegovinai etnikumok háború során betöltött szerepéről, békeidőben zajló egymás mellett éléséről. Az egyetemisták tanulmányaik ideje alatt tradicionális környezetükből kilépve különféle szellemi irányzatokkal találkoznak, műveltségre tesznek szert, ezért talán könnyebben felül tudnak kerekedni az idősebb generációkat megosztó konfliktusokon, és képessé válnak más szemszögből is a társadalmi-etnikai problémák felé közelíteni.

A vizsgálat során véletlenszerű mintavétellel a kanton egyetlen állami egyetemének Bölcsészettudományi Karára járó hallgatóit kérdeztük le, ezáltal egy viszonylag homogén körben felvett információbázishoz jutottunk. A lekérdezés során 600 kérdőívet vettünk fel, melyből 581 volt a vizsgálat szempontjából használható.

A kérdőív összesen 19 kérdést tartalmazott, melyek az alábbi témák szerint csoportosíthatók:

- I. Személyi adatlap – az adatközlőkre vonatkozó személyes adatok (nem, életkor, szak, évfolyam, szülők végzettsége, lakóhely, etnikai-vallási hovatartozás).
- II. Asszociációs kérdés – ennek során a Bosznia-Hercegovinában élő 4 legnépesebb etnikumról (bosnyák, horvát, szerb, roma) az egyetemisták fejében élő képet vizsgáltuk.
- III. Az adatközlőnek a sajátjától eltérő etnikumokhoz fűződő viszonya – van-e kapcsolata más nemzetiségűekkel, milyen a kapcsolat jellege, intenzitása, létesítene-e a jövőben a „másikkal” meghatározott (családi, baráti, üzleti, stb.) kapcsolatot?
- IV. Az 1992-1995-ös háború befolyása a kérdőívben résztvevők életére, illetve a környezetében élő társadalmi csoportokról, nemzetiségekről alkotott véleményformálásra.
- V. A kantonközpont (Tuzla) etnikai viszonyainak megítélése, értékelése.

- VI. Az általános emberi jogok állapotának felmérése a kantonban – a különböző nemzetiségek számára biztosított jogok és oktatási lehetőségek mértéke.
- VII. Az egyetemisták társadalmi aktivitásának felmérése – a felsőfokú tanulmányok motivációi, azok finanszírozásának kérdése, egyetemi hallgatói szerveződések, civil szervezeti tagság mértéke.

A felmérésben résztvevő egyetemisták átlagos életkora 21,2 év, az etnikai megoszlás szerint 89%-uk bosnyák, 9% horvát, 2% szerb, 1% egyéb nemzetiségű. A válaszok alapján az adatközlők 2%-a ateista, 10%-a római katolikus, 86%-a muzulmán, 2%-a pravoszláv vallású. A bosnyák nemzetiség és a muzulmán vallás közötti 3%-os eltérés abból adódik, hogy volt olyan válaszadó, aki katolikus vallású bosnyákként határozta meg magát.

A kérdőíves vizsgálatban résztvevő egyetemisták több mint négyötöde (85%) Tuzla kanton valamely opcinájából, 15%-a kantonon kívüli településekről érkezett. Az adatközlők 34%-a rurális, 76%-a városi területekről/környezetből származik. A bosnyákok több mint fele (58%) kantonon belüli városból, 33%-a faluról érkezett. 11%-uk a kantonon kívül bír állandó lakhellyel. A megkérdezett horvátok többsége is – 61% (ebből 48% városból, 23% faluról) – Tuzla kantonból származik. A szerbek 75%-a kantonon kívüli területekről érkezett, 25%-uk a kanton városi területein él. Az egyéb nemzetiségűek 80%-a a kanton városaiban, míg fennmaradó részük a kantonon kívül rendelkezik lakóhellyel.

A bosznia-hercegovinai társadalom háború utáni sikeres újjáépítésének egyik előfeltétele az addig konfliktusban álló népcsoportok megbékülése, és általában az emberek közötti bizalom helyreállítása. A különböző etnikumokról való gondolkodás meghatározza a hozzájuk való viszonyulást. Általánosan elfogadott vélekedés, hogy a háborús konfliktuson való teljes felemelkedést csak egy generációváltás biztosíthatja Bosznia-Hercegovinában. Ebből a szempontból viszont nem lényegtelen, hogy a jelenlegi boszniai ifjúság miként vélekedik az egyes nemzetiségek, társadalmi csoportok háború során betöltött szerepéről, békeidőben zajló egymás mellett éléséről.

A Tuzlai Tudományegyetemen végzett kérdőíves felmérés eredményei azt igazolják, hogy a helyi, etnikailag kevert közösség több évszázadon keresztül tartó tradicionális együttélését még egy olyan kegyetlen és véres háború sem tudta teljesen megingatni, mint amely 1992–1995 között zajlott Bosznia-Hercegovinában. A megkérdezettek zöme a háborús történések ellenére sem zárkózik el a sajátjától eltérő nemzetiségekkel kialakítandó kapcsolatok elől. Tény azonban, hogy többségük saját etnikumával mindig elfogadóbb, mint a többiekkel szemben, illetve az összes nem roma nemzetiségű adatközlő a romákkal szemben inkább elutasító, mint elfogadó. A kantonban számbeli fölényben lévő bosnyákok a horvátokkal szemben elfogadóbbak, a szerbek és a romák kapcsán viszont nagymértékben elutasítók. A horvátok bosnyákokról alkotott véleménye egyszerre pozitív és semleges, negatívan senki sem nyilatkozott róluk. A szerbekkel kapcsolatban vegyesebb érzelmek uralkodnak körükben, míg a romák kapcsán a horvátok is inkább elutasítók, mint elfogadók. A szerb válaszadók bosnyákokról alkotott véleménye inkább semleges, mint pozitív. Érdekes, hogy a horvátokhoz hasonlóan egyetlen szerb válaszadó sem nyilatkozott a bosnyákokról negatívan. A horvátokkal kapcsolatban is a semleges attitűd a legmeghatározóbb körükben. A romák kapcsán ők is elutasítók, pozitív véleményt egyetlen szerb adatközlő sem fogalmazott meg velük kapcsolatban. A másokkal ápoltságuk intenzitására vonatkozóan az adatközlők főként a „ritka” válaszlehetőséget jelölték, emellett a sajátjuktól eltérő nemzetiségek kapcsán nagyobb arányban jelölték laza kapcsolatot, mint pl. családit, vagy rokonit. A felmérésben résztvevők kétharmadának általánosságban negatívan változott a véleménye a sajátjuktól eltérő etnikumokkal kapcsolatban, háromnegyedük viszont közepesnek, illetve attól jobbnak ítélte a közvetlen környezetében, Tuzlában élő nemzetiségek közötti viszonyt.

A „másikról”, „másmilyenről” alkotott képet Bosznia-Hercegovinában a személyes tapasztalatok, és a média mellett a fennálló közoktatási rendszer is nagymértékben befolyásolja. Jelenlegi formájában a bosznia-hercegovinai oktatási rendszer a multietnikus közösségek regenerálása helyett inkább az etnikai megosztottság fenntartását segíti elő.

Összességében: a sokszor negatívan változó vélemények ellenére a Tuzla kantonban fellelhető népcsoportok együttélését BiH más országrészeihez képest jobbnak, konfliktusmentesebbnek tekinthetjük.

IV. A nyugat-balkáni városhálózat mint az interregionális kapcsolatrendszer alapja, átalakulása

A kutatás során az elsődleges célt számos részterületre bontottuk a könnyebb kezelhetőség miatt. A részletes eredményeinket is ezen részterületek szerint közöljük:

1. A jugoszláv utódállamok közigazgatási határait – melyek a tér és a városhálózat fragmentálódásának közvetlen előidézői – számos politikai feszültség terheli.

A térségbeli határvonalak megsokasodása, valamint az államok számának növekedése a társadalom és a gazdaság kitüntetett helyei, a városok számára is jelentős változást hoztak. A dezintegrálódó államtér a városhálózatot is fragmentálta.

Az etnikai diverzitás és az állam dezintegrációjának módja következtében a volt Jugoszlávia önállóvá vált egységeiben mindenhol etnikai homogenizáció ment végbe. A legnagyobb különbség abból adódott, hogy ez az új határokon belül, enklávék, belső etnikai határvonalak kialakulásával zajlott-e le (Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Koszovó), vagy a terület „megszabadult” etnikai kisebbségének jelentős részétől (Horvátország, Bosznia entitásai).

2. Jugoszlávia felbomlása és kísérőjelenségei alapvetően befolyásolták a városok fejlődési lehetőségeit.

A jugoszláv utódállamok városhálózatát a félsziget többi településéhez képest lényegesen jobban megviselte az 1990-es évek elejének átalakulása. Az állam dezintegrációjának ténye csak egyik eleme a városokat ért hatásoknak. A felbomlás mikéntje (elhúzódó polgárháború) ezzel párhuzamosan gyökeresen alakította át egyes városok, térségek struktúráit, működési rendszereit.

3. A politikai földrajzi átalakulás hatására jelentős mértékben strukturálódott át a térség lakossága.

A lakosság szám-változások esetében megállapíthatjuk, hogy a fegyveres cselekmények alapvetően predesztinálják a változás irányát, de nem minden esetben. Szlavóniában, Bosznia-Hercegovina nagy részén szabályszerűen csökkent a lakosság, ahogy háborús cselekmények esetén várható is volt. A fogyás sok esetben a háború előtti lakosság felét-kétharmadát is jelentheti. A Vajdaság egyes területein, a horvát tengerparton, a boszniai Száva-mentén nőtt, mely elsősorban a menekültek befogadását jelentette. Atipikus a változás a koszovói városokban, ahol a fegyveres cselekmények ellenére kimagasló a növekedés.

Településtípus alapján is meghatározhatunk szabályszerűségeket. Általában, de különösen a háború sújtotta területeken a városi lakosság növekedése erőteljesebb (csökkenése kisebb), mint a vidéki települések lakosságáé.

4. A konfliktus következtében az egyes közigazgatási szinteken eltérő mértékű etnikai átalakulás játszódott le.

Az etnikai homogenizáció esetében kiemelendőnek tartjuk a homogenizáció mértékének területi szintek szerinti szabályszerű változását. Az egykori Jugoszlávia szintjétől a mezoszinteken keresztül a települési szintig egyre nőtt a maximális homogenizáció mértéke, melyből azt a következtetést vontuk le, hogy ez egy tipikusan települési szinten megragadható folyamat, és elsősorban a térségen belüli etnikai átalakulás következménye. A posztjugoszláv térség etnikai diverzitása nagyon keveset változott, ugyanakkor nagyon kevés olyan település van, ahol ne alakult volna át az etnikai összetétel.

5. Az infrastruktúra stratégiai, járulékos és tudatos pusztítása megváltoztatta a háborús területek politikai földrajzi tájképét.

Az ellenség épített környezetének, a szimbolikus épületeinek (vallási épületek), jelképeinek megsemmisítése hozzá tartozott a háborús célok elérését segítő logikához. A délszláv háborúk ugyanakkor egy új politikai földrajzi jelenséggel is gyarapították fogalomtárunkat, a városi terek és a hozzájuk kapcsolódó attribútumok (heterogenitás, tolerancia, multikulturalizmus stb.) szándékos és tervszerű pusztításának leírására született urbicídiummal.

6. Jugoszlávia felbomlása és a határok hosszának növekedése a térség városhálózatát fragmentálta, a korábbi területi folyamatokat átalakította.

Az új államföldrajzi feltételek között alapvetően módosult a városok helyzete (gazdasági, közlekedési, hatalmi) és a települési hierarchiában betöltött szerepe.

Szintén módosult a városok egy jelentős körének vonzáskörzete, illetve a vonzáskörzetében élő lakosság száma és összetétele. Mindezen települési változások rövid távon is funkcionális átalakulásokat okoztak a térségbeli városokban, melyek alapján nyertéseket és veszteségeket határozhatunk meg.

A teljes városhálózat szempontjából negatív folyamatok (fragmentálódás), az egyes városok számára sok esetben kedvező változásokat hoztak. A dezintegrációval párhuzamosan meginduló decentralizáció során minden utódállamban látványosan megnőtt a központi szerepkörrel rendelkező városok száma.

Ugyanakkor, az e települések által kiszolgált vonzáskörzetek lényegesen összezsugorodtak. Továbbá egyes, elsősorban etnikai jellegű központi szerepkörű városok jelentős befolyásvesztést szenvedtek el a megváltozott futású államhatárok következtében, míg ezek hiányát pótlandó, új funkciók jelentek meg a határ túloldalán lévő városokban.

Az átalakulás nem csak a közigazgatási és központi funkciókat érintette, hanem olyan sokkal racionálisabb módon szerveződő elemeket is, mint a közlekedés. Az államhatárok hosszának drasztikus megnövekedése, az ezek átjárhatóságának problematikája alapvetően alakította át a forgalmi viszonyokat, minek következtében addig frekventált útvonalak mentén fekvő települések váltak perifériává.

Az állami keretek felbomlásával és a területi etnikai diverzitás felszámolásával a térség integrációjának két legfontosabb eleme szűnt meg. Az állami keretek, mint a közös igazgatás, a közös intézmények és a közös makrostruktúrák fenntartója járult hozzá az integrációhoz, az etnikai diverzitás pedig kulturális, nyelvi, identitásbeli alapon tette meg mindezt.

Az újonnan létrejövő nemzeti településhálózatok mindegyike monocentrikus, esetenként szélsőségesen egyközpontú (Koszovó sajátos fejlődési miatt kivételt képez). Az 1991-es adatok alapján számolt rang-nagyság eloszlás az ideálishoz közelítő volt Jugoszláviában. Az utódállamok településhálózataira ezzel szemben mindenhol a főváros nyomasztó túlsúlya jellemző, melyet nem képesek ellensúlyozni az adminisztratív eszközökkel „felemelt” makroregionális központok.

V. Magyarország és a Balkán egyes országainak kapcsolati jellemzői napjainkban

Magyarország balkáni kapcsolatai történetileg mélyen beágyazottak, egészen a magyar honfoglalást megelőző időszakra nyúlnak vissza. A kapcsolatok szakaszait tekintve megállapítható, hogy intenzitásuk változó a mindenkori magyar bel- és külpolitika valamint az európai nagypolitika függvényében. A téma feldolgozása a 17/18. századtól kezdve kerül a magyar tudományosság érdeklődésének középpontjába, különösen a 19. században fordul kiemelt figyelem a térség felé, s a 20. században egészen 1948-ig folytatódik.

Magyarország geostratégiai szerepe a kétpólusú világ felbomlását követően átalakult, bizonyos értelemben növekedett. Az Európai Unióhoz történt 2004-es csatlakozásunk révén külpolitikai mozgásterünk kibővült, az euro-atlanti elkötelezettség azonban egy sor kihívást, feladatot és lehetőséget jelentett/ jelent az ország számára. Napjainkban az Európai Uniónak egy új alrendszere van kialakulóban a balkáni térségben, amely összekötő kapcsolatot jelent Közép-Európa és a Mediterráneum között. E ténynek mind Magyarország, mind pedig a Balkán térség számára számottevő társadalmi, gazdasági és kulturális jelentősége van. Különös jelentőséggel bír számunkra az a tény, hogy az EU a délkelet-európai nyitás mellett döntött, s ez nemcsak a Kelet-Balkán (Románia, Bulgária) irányába való fordulást, majd felvételüket jelentette, hanem a nyugat-balkáni országok integrációjának előkészítését is. Ebben az igen hosszú és gyötrelmes folyamatban komoly szerepet vállalhat Magyarország, kérdés, hogy sikerül-e mind a magyar külpolitika mind a magyar társadalom figyelmét a térség felé fordítani.

Az elemzésbe bevont balkáni országok - Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Macedónia, Montenegró és Görögország – politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatainak mélységét és tartalmát vizsgáltuk. Emellett mélyfúrás jelleggel más, jelen kutatási programba részt nem vevő kutatókkal egyetemben a magyar-szerb kapcsolatok feltérképezése történt meg.

Megállapítható, hogy napjaink magyar-balkáni kapcsolatainak mélységét egyrészt meghatározza a múltbéli, a valamikori viszonyrendszer, hatással van rá az egymás területén élő etnikumok helyzete is (mint a horvát-magyar, a szerb-magyar viszony). A kapcsolatok politikai és kulturális szinten a rendszeres találkozik formális, de pl. Horvátország esetében már a tényleges, hatékony együttműködés kereteit jelzik. Gazdasági vonatkozásban még jó néhány lehetőség kiaknázatlan, biztosítani kellene a magyar termékek még nagyobb arányú kivitelét és a még kiaknázatlan befektetési területeken való megjelenést.

A posztjugoszláv térségben lévő országok számára egyedüli lehetőségnek kínálkozó euro-atlanti integráció közelebb hozhatja Magyarországot a térség államaihoz, erősítheti a meglévő kapcsolatokat. A nagypolitika feladata megfelelő helyzetet teremteni a térségben való tartós és hatékony jelenlétre, biztosítani intézmények, valamint szakembergárda révén az integrációs tapasztalatok átadását.

A magyar-szerb szubnacionális kapcsolatrendszerre a dualitás jellemző. A kkv-k, valamint a települések, megyék szinte kizárólag magyar-magyar kooperációkat hoznak létre, horizontjuk nem terjed túl a Vajdaságon. A nagyvállalati kör (MOL, OTP...) és az euroregionális kooperációk ezzel szemben valódi magyar-szerb kooperációra épülnek.

Mindkét kutatás eredményei a külgazdasági és külpolitikai tervezés során hasznosíthatók, akár államközi szinten is, de különösen a szerb-magyar kutatás esetében a helyi, közösségi szintek. (megyék, települések, vállaltok között, projekt alapú együttműködésében).

VI. A Balkán-félsziget kulturális földrajzi aspektusai az építészeti emlékek tükrében

A fenti téma feldolgozása a 4 éves társadalomföldrajzi kutatás egyfajta mellékterméke. Egyrészt megfogalmazódott az igény a KMBTK által indított, az országban egyedülálló Balkán-szakértő képzés tananyaggal való ellátása érdekében, másrészt terepbejárásaink során a térség kultúrtörténeti értékeinek felkeresése is megtörtént és ez magával hozta a meglévő, elsősorban a dokumentált képanyagnak, és helyi nyelven írt szakirodalom illetve források rendszerezésének, és újakkal való kiegészítésének igényét. Így született meg a balkáni térség építészeti emlékeinek a kulturális földrajzban és a magyar művészettörténetben is egyedülálló enciklopédikus feldolgozása. A kutatás és feldolgozás egyik legfontosabb eredménye a hiánypótlás, hiszen a Balkán régió egészére vonatkozóan nemcsak helyi térségbeli, hanem egyetemes szintű művészet-építészettörténeti összefoglaló munka sem született ez idáig (bár magyar és a nemzetközi írások foglalkoztak a terület emlékeivel, de elsősorban csak egyes korszakokkal mint az antik, a bizánci és az ottomán korszak művészetével).

A másik legfontosabb eredmény, hogy a feldolgozás nem a művészettörténet szakma, hanem elsődlegesen egy olyan csoport számára készült, amely jártas a Balkán régió politikai, történelmi és földrajzi problematikájában. A tanulmánykötet számukra tájékozódást jelent a Balkán régió legjelentősebb építészeti emlékeinek körében és továbbbővíti „Balkán” képüket kulturális-művészeti vonatkozásban.